

בור ששתית ממנו מים

וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר: נָקִים נִקְמַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֵת הַמִּדְיָנִים אַחַר תֹּאסֵף אֶל עַמִּיךָ: וַיְדַבֵּר מֹשֶׁה אֶל הָעָם לֵאמֹר הִחְלָצוּ מֵאֵתְכֶם אֲנָשִׁים לְצַבָּא וַיְהִי עַל מִדְיָן לְתֵת נִקְמַת ה' בְּמִדְיָן: (במדבר לא א-ג).¹

במדבר רבה כב ב פרשת מטות – שבחו של משה שלא עיכב

"נקום נקמת בני ישראל מאת המדיינים אחר תאסף אל עמך". רבי יהודה אומר: אילו היה רוצה משה לחיות כמה שנים, היה חי; שאמר לו הקב"ה: נקום ואחר תאסף - תלה הכתוב מיתתו במדין.² אלא להודיעך שבחו של משה. אמר: בשביל שאחיה אעכב נקמת ישראל מן המדיינים?³ מיד: "וידבר משה אל העם לאמור היחלצו מאתכם אנשים לצבא וכו'".⁴

במדבר רבה כב ד פרשת מטות – למה משה שולח אחרים

"וישלח אותם משה ... ואת פנחס בן אלעזר הכהן" (במדבר לא ו). הקב"ה אמר למשה: "נקום נקמת בני ישראל" - אתה בעצמך, והוא משלח את אחרים!⁵ אלא מפני שנתגדל בארץ מדין, אמר: אינו בדין שאני מצר למי שעשה בי טובה.⁶ המשל אומר: בור ששתית ממנו מים אל תזרוק בו אבן.⁷ ויש אומרים: שאינה זו אותה מדין שנתגדל בה משה, שזו בצד מואב והיא חריבה עד עכשיו. ולמה שלח פנחס? אמר: מי שהתחיל במצוה הוא גומרה. הוא השיב את חמתי והכה את המדיינית, הוא יגמור מצותו.⁸

¹ הציווי לנקום במדיינים כבר נאמר בפרשת פנחס בסמוך לזנות בשיטים. ראו דברינו [צרוך את המדיינים](#) בפרשת פנחס. אבל בא המניין בפרשת פנחס (שמצד אחד חותם את חילופי הדורות - ראו הפסוקים בסוף פרק כו, ומצד שני מבקש למנות את העם לאחר המגפה - ראו הפסוק בראש פרק כו ופירוש רש"י עליו), וממנו נושא חלוקת הארץ וממנו פרשת בנות צלפחד ונכנסו פרשות קרבנות המוספים, והפרת נדרים, ורק כאן מתקיימת הנקמה במדין. ראו דברינו [שורשי האנטישמיות](#) בפרשה זו בשנה האחרת, שם גם פתחנו בפסוק זה המצווה את משה לנקום את נקמת מדין, אשר החטיאו את בני ישראל בשיטים. והפעם נלך בדרך אחרת, על בסיס אותו פסוק.

² שלכאורה רק אחרי שתבוצע הנקמה במדין, ימות משה.

³ וגם שבחם של בני ישראל, ראו ספרי במדבר קנז: "ר' אלעזר המודעי אומר: בוא וראה כמה חיבתן של רועי ישראל [על ישראל], שעד שלא שמעו שמיתתו של משה מעכבת למלחמת מדין, מה כתיב בהן? מה אעשה לעם הזה עוד מעט וסקלוני (שמות יז ד). משמעו שמיתתו של משה מעכבת למלחמת מדין התחילו מתחבאים. אעפ"כ נמסרו על כורחם, שנאמר: וימסרו מאלפי ישראל".

⁴ דרשה נאה זו מחברת את שלושת הפסוקים הפותחים את פרק לא לחטיבה אחת ומשבחת את משה, זה שעליו אומר המדרש במקומות אחרים: "חזית איש מהיר במלאכתו - זה משה", כמי שלא סתם הזרז בקיום המצווה, אלא אף סילק ממנה כל נגיעה אישית. ראו בהמשך המדרש שם בסימן ו, ההשוואה עם יהושע שלא מיהר במלחמת ל"א המלכים משום שהתבשר שלאחר המלחמה איתם יאסף אל עמיו. אבל מסתבר שהיו למשה "נגיעות" אפשריות בפרשה קטנה זו, שהדברים אינם כה פשוטים, וניתן ללמוד מפרשה קטנה זו ענייני מוסר ודרך ארץ המונעים קיום המצווה לאלתר.

⁵ ראו מדרש ספרי במדבר פרשת מטות פיסקא קנז: "וידבר ה' אל משה נקום נקמת בני ישראל מאת המדיינים, להודיע שבחן של צדיקים שאין נפטרים מן העולם עד שהם מנקמים נקמת ישראל שהיא נקמת מי שאמר והיה העולם". אז איפה השבח של משה? מדוע הוא משלח אחרים? ואנחנו כבר יודעים את התשובה לשאלה זו.

⁶ הרבה "אינו בדין" יש לנו בספרות חז"ל שפירושו: אין זה ראוי. ראו למשל מסכת מידות פרק ג משנה ד: "הברזל נברא לקצר ימיו של אדם והמזבח נברא להאריך ימיו של אדם. אינו בדין שיונף המקצר על המאריך". ובירושלמי חגיגה פרק ב הלכה א: "כיון שפתח ר' לעזר בן ערך במעשה המרכבה, ירד לו רבן יוחנן בן זכאי מן החמור. אמר: אינו בדין שאהא שומע כבוד קוני ואני רכוב על החמור". עוד בירושלמי מגילה פרק ג הלכה ז: "אין מפסיקין בקללות ... אמר רבי לוי: אמר הקב"ה: אינו בדין שיהו בני מתקללים ואני מתברך", וכן רבים. אבל מכולם, הקרוב ביותר לעניינינו ולמשה הוא ה"אינו בדין" שבשמות רבה שנראה להלן.

⁷ ראו גם פירוש דעת זקנים מבעלי התוספות על הפסוק שלנו: "וישלח אותם משה. הקב"ה אמר למשה נקום נקמת אתה בעצמך והוא משלח אחרים?! אלא על ידי שנתגדל במדין אמר אינו בדין שאבגוד בהם שהם עשו לי טובת הנאה. כדאמרי אינשי: בירא דשתית מינה מיא לא תשדי ביה עפרא". ועוד נשוב לביטוי זה בגמרא בבא קמא להלן שהיא אולי המקור.

⁸ ה"יש אומרים" מציג דעה אחרת, לפיה אין כאן בעיה של מחויבות כלשהיא של משה למדין ולמדיינים, שהרי כבר מזמן אין זו אותה מדין בה מצא משה מקלט. זו של משה בבורחו מפרעה כבר חרבה ואיננה מה שהייתה, מעין "בא סנחריב ובלבל את האומות" (אצל גר העמוני שבא להתגייר וקבלו ר' יהושע, מסכת ידים פרק ד משנה ד, גמרא ברכות כח ע"א). ואפשר אולי להוסיף גם את הסיפור שבני מדין נידו את יתרו חותן משה לאחר שכפר בע"ז והחוב של משה, שהיה בעיקרו למשפחת יתרו, שוב לא קיים. לפי שיטה זו הסיבה שפנחס נשלח להילחם במדין ולא משה עצמו, היא משום שפנחס התחיל במצווה ושיקמה עליו לגומרה. אמנם גם לפנחס היו קשרי משפחה עם מדין (אמו הייתה מבנות יתרו, בבא בתרא קט ע"ב, אביו, אלעזר היה אחיין וגיס של משה), אבל במחויבות נמוכה מזו של משה שמצא מקלט במדין. ואנו מציעים שילוב שתי הדרשות שאינן בהכרח חולקות. יש פה מבחן ערכים, כלשון הרב עמיטל ז"ל, בין הכלל "בור ששתית ממנו מים אל תשליך בו אבן" ובין הכלל "המתחיל במצווה הוא גומרה" - השלמת המצווה לנקום במדין. הפתרון במקרה זה, הוא במחויבות האישית של כל אחת מהנפשות הפועלות. משה מחויב לערך הראשון, הגם שמדין שוב אינה אותה מדין. הוא לא יכול להיות מעורב, ודאי לא במלחמת חורמה בעם שנתן לו מקלט בבורחו מחרב פרעה, גם אם מדין המקורית כבר חרבה. פנחס לעומתו, מחויב להשלים את מהלך קנאותו ולגומרה עפ"י הקב"ה ומשה. כך או כך, בשל שילוב שני מוטיבים אלה במדרש אחד, חשבנו לכתחילה לדון בשניהם בגיליון זה, אך מקוצר זמן וחום הקיץ התמקדנו הפעם במוטיב "בור ששתית ממנו מים" וכבר זכינו בינתיים גם להשלים את הנושא [המתחיל במצווה הוא גומרה](#) בפרשה זו בשנה האחרת.

מסכת בבא קמא דף צב עמוד ב – היחס לאדום ומצרים

אמר ליה רבא לרבה בר מרי, מנא הא מילתא דאמרי אינשי: בירא דשתית מיניה לא תשדי ביה קלא? אמר לו: דכתיב: "לא תתעב אדומי כי אחיך הוא ולא תתעב מצרי כי גר היית בארצו" (דברים כג ח).⁹

שמות רבה פרשה ט סימן י – משה לא מכה את היאור

"ויאמר ה' אל משה אמור אל אהרן קח מטך ונטה ידך על מימי מצרים, על נהרותם, על יאוריהם וכו' " (שמות ז יט)¹¹ - אי"ר תנחום: למה לא לקו המים ע"י משה? כך אמר לו הקב"ה: המים שְׁשָׁמְרוּךְ כשהושלכת ליאור, אינו דין שילקו על ידך!¹²

שו"ת אגרות משה חושן משפט חלק א סימן ד – להלכה

העובדא שהבאת מספר תרומת הכרי, שהביא מהרי"ף שחלה ונכנס למרחץ של אחד, ובמשך הזמן נתחייב האיש בעל המרחץ ממון לאחד, ולא רצה הרי"ף לדונו לפי שנהנה מהמרחץ שלו ואמרינן בבבא קמא: בירא דשתית מיניה לא תשדי ביה קלא. ונסתפקת אם הוא דין או דהחמיר רק ממידת חסידות.¹³

עלי תמר ברכות פרק ט – הקשר למורה נבוכים¹⁴

והנה המאמר "דבר אחד טוב מציל על כל הספר" אינו יודע מקורו אולי בספר מבחר הפנינים ואינו עכשיו בידי. אבל מאמר זה בלשון זה מביאו החוות דעת בהקדמה לספרו תורת גיטין ובהקדמה לפירוש מעשה נסים להגדה של פסח.¹⁵ ועיין בעץ יוסף בעין יעקב בבבא קמא צ"ב שמביא דברי המורה נבוכים בהקדמה, שעל יסוד המאמר בגמרא שם בירא דשתית מיניה לא תשדי ביה קלא, הוא אומר שאם מצא דבר טוב אחד בספר שוב אסור לזלזל

⁹ בור ששתית ממנו לא תזרוק בו קלא. קלא הוא בארמית אבן כפי שראינו במדרש במדבר רבה לעיל. אם כך, מה המשמעות של זריקת אבן לבאר? כאילו הוא סותם אותה באבנים, או שמא זה רק עניין של ביזוי (שהרי באמת מה תעשה אבן אחת לבאר? תמיד יש אבנים גושביבה של בארות). ראו בגמרא שם שרש"י מפרש "קלא" – מוט"א, ושטיינזלץ מסביר שמילה זו היא mote בצרפתית שהיא רגב, גוש אדמה. ראו שגב דעת זקנים מבעלי התוספות שפירש "רפ"י. לפי זה נראה שאולי אין כאן סתימת הבאר וגם לא סתם ביזוי, אלא הערכת המים הצלולים שבה. כך נראה גם מלשון שיטה מקובצת בגמרא בבא קמא שם: "קלא חתיכה של קרקע כמו פתק ביה קלא, כלומר שלא תלכלך אותו. אזהרה לאדם שלא יהא מזיק לחברו שנהנה ממנו". ראו גם הביטוי "[צלולה היתה החבית ועכרתם אותה](#)", בראשית רבה פ יב, בדברינו בפרשת וישלח. נראה שכל אחד משלושת הפירושים יכול להאיר באור אחר את הנמשל: יחסי ישראל עם הגויים שנתנו להם חניה ומקלט בארצם.

¹⁰ ראו בגמרא שם סדרה ארוכה של ביטויים שמורגלים בפי הכל ("כדאמרי אינשי") וחכמים מחפשים להם סמך מהתורה או מהכתובים. בגמרא בבא קמא אין אזכור של מדין, רק של אדום ומצרים. בא מדרש במדבר רבה, שודאי הכיר את הגמרא בבבא קמא, ומוסיף את משה ורבה. עוד לגבי לא תתעב מצרי הקשור ללקוט שמעוני, ראו רש"י דברים כג ח: "לא תתעב מצרי - מכל וכל אף על פי שזרקו זכוריהם ליאור. מה טעם? שהיו לכם אכסניא בשעת הדחק". ובפסיקתא רבתי פיסקא יב - זכור: "לא תתעב מצרי כי גרים הייתם בארצו - בין טובים בין רעים עשיתם אצלם כמה שנים". (ובגמרא פסחים ק"ב ע"ב ובשמות רבה לה ה, מלך המשיח מקבל דורון ראשון ממצרים משם ש"אכסניה עשו לבני במצרים"). האם אפשר לומר זאת על ארצות אירופה והאסלאם בימינו? כולל ספרד וגרמניה? כך או כך ראו דברינו [בכניסה לארץ- המפגש עם השכנים והקרובים שלנו](#) בפרשת כי תצא.

¹¹ שאהרון הוא שמכה את היאור והופכו לדם, לא משה. יש אמנם שדרשו מכאן את הכלל: "כל המנהיג את חברו בדבר מצוה מעלה עליו הכתוב כאילו עשאו, שנאמר: ומטך אשר הכית בו את היאור. וכי משה הכה? והלא אהרן הכה! אלא לומר לך שכל המנהיג את חברו לדבר מצוה מעלה עליו הכתוב כאילו עשאו" (ילקוט שמעוני תורה פרשת בשלח רמז רסא). ראו גם הביטוי "גדול המְקַשֵּׁה מן העושה" (בבא בתרא ט א). "המעשה", היינו שגורם לאחרים לעשות. אבל כאן, הולך המדרש בדרך אחרת.

¹² ראו גם רש"י על הפסוק: "לפי שהיגין היאור על משה כשנשלך לתוכו, לפיכך לא לקה על ידו, לא בדם ולא בצפרדעים". ובעצם, עקרון זה נכון לכל שלוש המכות הראשונות, כמאמר שמות רבה ז י: "ויאמר ה' אל משה אמור אל אהרן נטה את מטך והך את עפר הארץ, א"ר תנחום א"ל הקב"ה למשה: עפר שהיגין עליך כשהרגת את המצרי אינו דין שילקה על ידך. לפיכך לקו ג' מכות אלו על ידי אהרן". הרי לנו סגירת המעגל של משה בתחילת דרכו עם סוף דרכו. נכון יותר, פתיחת המעגל על סף הכניסה לארץ, מעגל שלא נפתח במדין, אלא הרבה לפני כן, בהיותו בן שלושה חודשים כשהושם ביאור בתיבה. הנילוס שעל מימיו שטה התיבה בה ניצל משה ושבזכות מימיו הראויים לרחצה הצילתו בת פרעה, אינו מן הדין שיהפוך לדם ולצחנה על ידו. "אינו דין" זה סוגר את "אינו בדין" של במדבר רבה (השני) בתחילת דברינו.

¹³ נעשה אתנחתא בעולם האגדה ונראה שהאמרה שלנו נדונה גם בפנים של הלכה, אם כי למען האמת מעט מאד. קרובים כידוע פסולים לדון ולהעיד, אבל מה עם חברים טובים ואוהבים? על כך יש דיון בספרות ההלכה. ראו הערך "אוהב" באנציקלופדיה התלמודית שיש שלוש שיטות בדבר: אסור לכתחילה אבל בדיעבד מותר, אסור גם לכתחילה, מותר ואין זה אלא ממידת חסידות. כאן במקרה שהבאנו, פוסק ר' משה פיינשטיין בהמשך תשובתו שם שאין שום איסור, בוודאי לא מצד האמרה שלנו של בור ששתית ממנו מים (התרחצת בו), ואדרבא, אם יוציא את המשפט לאשורו, גם אם יחייבנו בדין הרי עושה עימו טובה. עוד מצאנו (הכל בעזרת פרויקט הש"ת) אזכור האמרה בדיני גירושין (ראו גיטין פרק ט משנה ז), אבל גם שם נראה שזה יותר כלל מוסרי ומידת חסידות ולא להלכה ממש. ומקור דיון זה מצוי בשיטה מקובצת על הגמרא בבא קמא הנ"ל בשם תלמיד של הר"י אב מיגש.

¹⁴ הרב יששכר ב"ר צבי תמר נולד מאה 19-20, פולין, גרמניה ואנגליה, ב-1933 עלה ארצה, ושימש כרב בתל אביב. במשך השנים כתב הערות ופירושים על התלמוד הירושלמי, שהצטברו לפירוש מקיף בשם 'עלי תמר'. כאן הוא מביא אמירה זו בהקשר ליחס לספרים כפי שנראה להלן, אך בפירושו הוא עלי תמר לירושלמי שביעית פרק ד הלכה ד הוא מציג את סיבת הפגיעה בדומם ובטבע ואומר: "משום שיש בזה פגיעה בהרגשת הדומם הנסתר מאתנו". לא כמשל, אלא כמצאו של יחסנו לסביבה.

¹⁵ מדובר ברבי יעקב מליסא, פולין-ליטא מאה 18-19 שחיבר ספרים רבים בהלכה, אגדה ופירושים לתפילה. ראו תיאורו [בויקיפדיה ובאתר דעת](#).

בספר זה מפני ציווי חז"ל בירא דשתית מיניה אל תשדי ביה קלא.¹⁶ ואולי יש למצוא מקורו של החוות דעת בדברי מורה נבוכים אלו. ויש ללמוד מדברי רבינו הגדול שאין נכון לכתוב ביקורת שלילית על ספר שלמד ממנו כמה דברים מועילים ויש להצטער שבזמננו ישנם כאלה שגורסים "ודבר אחד שאינו נכון פוגם בכל הספר" - היפוך מציווי של רבותינו.¹⁷

במדבר רבה כב ה פרשת מטות – משה מתאוה לנקמת מדין

דבר אחר: "נקום נקמת בני ישראל מאת המדינים, אחר תיאסף את עמך" - זהו שאמר הכתוב: "לא יגרע מצדיק עינו ואת מלכים לכסא" (איוב לו ז). מהו: "לא יגרע מצדיק עינו?" אין הקב"ה מונע מן הצדיק מה שרוצה לראות בעינו. ללמדך שמשם מתאוה לראות בנקמת מדין קודם שימות. והיה מבקש מן הקב"ה שיראה בעינו. ועליו נאמר: "ישמח צדיק כי חזה נקם" (תהלים נח יא). "ישמח צדיק" - זה משה. "כי חזה נקם" - זו נקמת מדין. "פעמיו ירחץ בדם הרשע" (שם) - זה בלעם.¹⁸

רמב"ן במדבר פרק לא פסוק ב – משה חלק כבוד לפנחס

נקם נקמת בני ישראל וגו' אחר תיאסף אל עמך - נגזר על משה רבינו שלא יעבור את הירדן, אבל מעבר לירדן עשה כל מצות ישראל, נצח שני מלכי האמורי הגדולים וחלק את ארצם בנחלה, והוא ראוי שיעשה נקמה בשונאי ה', ואין על יהושע רק מצות הארץ. ועוד שחלק לו הקדוש ברוך הוא כבוד זה שיראה וישמח צדיק כי חזה נקם, וזה טעם אחר תיאסף אל עמך. ומשה חלק כבוד לפנחס שהתחיל במצוה ועליו לגומרה ועשאו משוח מלחמה זו, ואין ראוי שילך אלעזר, כי הוא הכהן הגדול.¹⁹

שבת שלום מחלקי המים

מים אחרונים: בדברינו [בארה של מרים](#) בפרשת חוקת, הבאנו את הדברים הבאים של אלשיך (שמות יז ה): "ואמר ומטך אשר הכית בו את היאור כו'. לבוא אל ביאורו, נשים לב, כי הלא קיימו וקבלו רבותינו ז"ל (בבא מציעא פו ב) כי זה היה בארה של מרים. ועל זה קשה כי הנה כמו זר נחשב יכה בו במטהו, כי בירא דשתית מיניה מיא לא תשדי ביה קלא (בבא קמא צב ב), ומה גם הכאה". בפרשת חוקת לא שומר משה על הכלל "בור ששתית ממנו מים לא תזרוק בו אבן" ומכה בכח את הבאר של אחותו ממנה שתה העם ארבעים שנה במדבר! ועל כך נענש שלא ייכנס לארץ ישראל. האם ההקפדה על הכלל כאן, בפרשת מטות, היא מעין תיקון?

¹⁶ יגענו ולא מצאנו קטע זה בהקדמת הרמב"ם למורה נבוכים. אולי כוונתו לקטע בו משביע הרמב"ם את הקורא שלא ימהר לשפוט קטעים בספר שאינם ברורים לו "ולא יהרוס ויקפוץ להשיב על דברי ... והיה משלם רעה תחת טובה. אבל יתבונן בו כל מי שיבוא לידו, ואם ירפא לו מדה לבבו ואפילו בענין אחד מכל מה שיוסף, יודה השם ויספיק לו מה שהבין. ואם לא ימצא בו דבר שיועילהו בשום צד יחשבהו כאלו לא חובר". מספיק שתבין דבר אחד, וכל השאר כאילו אינם בספר.

¹⁷ הרי לנו שימוש מודרני-דתי של הכלל בור ששתית ממנו לגבי היחס לספרים. אם מצאת ולוא דבר אחד טוב בספר, אל תגנה אותו ואל תזלזל בו בשל דברים אחרים שמצאת בו שפחות נראים לך (ואולי טרם זכית להבין). אל תשפוך את התינוק עם מי האמבט. השימוש בכלל השלילי (השולל): "בור ששתית ממנו מים לא תזרוק בו אבן" מתחבר לכלל החיובי והרחב יותר: "דבר טוב אחד מציל את כל הספר". נקווה שדף זה מכיל לפחות דבר אחד טוב

¹⁸ חזרנו לאגדה. "אל תהי צדיק הרבה" אמר קהלת (ראו הפסוק המלא: "אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר למה תשומם" קהלת ז טז). העיקרון של "בור ששתית ממנו מים לא תזרוק בו אבן" הוא מחויבות מוסרית אישית וגם כיבוד אותו צד חיובי בצלם כל אנוש וחברה, גם אם רשע גדול מאפיל עליהם. אבל אין להצטדק ולהתחמד יתר על המידה ואין לעבור על ההזנאה בשיטים לסדר היום. מותר למשה להתאוות לראות בהענשת מדין ולהשלים בכך את מסכת חייו, אבל אין הוא אישית יכול לצאת בראש הצבא. מה שמשא לא יכול לעשות, יעשו אחרים במצרים ופנחס נכדו במדין. ראו המשך המדרש שם שמציג פן נוסף ומיוחד במקרה של מדין - החשבון המר עם המכשף, עם הסטרא דאחרא, הוא בלעם. כפי שהמדרש מסיים שם ועולה: "הוא שאמר משה לפנחס ולאנשי הצבא: יודע אני שבלעם הרשע הוא שם, שהלך ליטול שכרו; עד שהזאב בא לצאן, פרשו לו מצודה. ואותו רשע, אם תראו אותו שעושה כשפים ופורח באויר העולם, הראו לו את הציץ שכתוב בו: קודש לה' והוא נופל והרגו אותו". בלעם ודאי לא יינצל בזכות כלל מוסרי זה או אחר.

¹⁹ רמב"ן הכיר מן הסתם את מדרש במדבר רבה כב ד לעיל ואת כל הדרשות על בור ששתית ממנו מים, אך מביא רק את הסיבה של המתחיל במצוה הוא גומרה, לכך שפנחס יוצא למלחמה כנגד מדין (לגבי אלעזר, יש לדון בכך שרמב"ן מסלק אותו לגמרי ממלחמה זו, ראו דברינו [אלעזר מורה הלכה בפני רבו](#) בפרשה זו). נעלם אצל רמב"ן המוטיב בור ששתית ממנו מים. לא משה ולא יהושע הם שיוצאים למלחמה במדין. יהושע לא, משום שהוא מופקד על כיבוש עבר הירדן המערבי. ומשה, שבעצם מלחמת מדין היא חלקו בכיבוש הארץ, מכבד את פנחס. האם התעלמות רמב"ן מבור ששתית ממנו מים היא תוצאה התארכות הגלות וצרות עם ישראל מידי אומות העולם, כולל סבלו האישי של רמב"ן? האם מאותת כאן רמב"ן שמוסר ומנהיגים נאים הם לשעתם ואין מקום להתחמד יתר על המידה במצוקות העתים, כפי שכבר הערנו.